

TÂVÛS İLE CÂMÛS

-GAYBÎ'NİN BİR DEVERÂN GAZELİ VE ŞERHİ-

(ÖNCE AŞK VARDI Şiirin Aynasında Osmanlı Kültürü Üzerine Denemeler, Kapı Yayınları, İstanbul 2005)

Doç. Dr. Ömür CEYLAN*

Deverân, tasavvufî ritüellerin temel eksenini durumundaki zikir icrâ usullerinden biridir. Mûsikî ve tegannî eşliğinde gerçekleştirilen bu zikir törenleri farklı tarikatlarda semâ, *kıyâm*, *hatm-i hâcegân*, *darb-ı esmâ* vb. adlarla da anılır. Bugünkü hafif çağrışımlarından çok uzakta olmak kaydıyla *raks* sözcüğü de deverânı karşılar¹.

Aslında sûfilerin vecd makamında boyandıkları renkle kendilerinden geçerek dönmeleri tasavvufun genel kabulleriyle de son derece bağdaşıkır. Tasavvuf doktrini kainatın hakikat perdesi ile örtülmüş bir fenâ iklimi olduğunu öngörür. Mevcut haliyle görünen hakikatin yegane olduğuna inanan insan, aklın, gerçeğin ve temyîzin bir gereği olarak kendisini faniliğin kucağına bırakıverir. Halbuki hakikat fena bulmaz. Tüm kainat kendine özgü sesler, renkler, tatlar, kokular ve şekillerle perdenin ardındaki hakikatler hakikatine davet çıkarmaktadır. Suyun balığı kuşattığı gibi kendisini çepeçevre sarmalayan bu çağrıya kulak vermeyen, işitmeyen/*semâ* etmeyen insanoğlu her ne kadar kendisi gibi hakikatten bîhaber olanlarca akıllı kabul edilse de aslında idrakten çok uzaktır. Akıllı ile delinin, ayık ile sarhoşun karıştığı bu vadide idrâkin cümle kapısı, kainat musikîsi ile sarhoş olmaktır. Hakikati ve dolayısıyla Tanrı'yı idrak, onu idrak etmekten aciz olduğunu anlamakla başlar. Şâirin:

Öyle sermestem ki idrâk etmezem dünyâ nedür

Men kimem sâkî olan kimdür mey ü sahbâ nedür

demesi boşuna değildir. Fuzûlî'nin kendisini, dünyayı ve dahi hiçbir şeyi idrak etmez boyutlara ulaşan sarhoşluğu aslında idrâkin bizatihi kendisidir! Bu makamda sûfî aslına döner. İnsanın ve kainatın öz şekli olan devire uyar. Üflenen ney, çalınan def artık duyulmaz olur. Kainatın ilahi bestesi ile aklın fena çeperleri kırılır. Vahdet kesretin, akıl cinnetin, varlık yokluğun dehlizlerinden sûfîyi çağırılmaktadır. Gölgesinden dahi bizar olan sûfî artık kendisinde değildir/bî-hoddur ve eskilerin deyimiyle “bî-hodun edebi, terk-i edebdir!”

Tarihçesi hicrî IV./mîlâdî X. asra kadar uzanan deveran geleneği, Osmanlı döneminde de lehte ve aleyhte fetvâların, karşılıklı yazılan risâlelerin, yasakların, sürgünlerin ve şiddetli mücadelelerin tam ortasındadır². Deverân, tekkelerin kapatılarak medreselere dönüştürülmesini savunanların dâimî taarruz cephelelerindenir. Sun‘ullah Gaybî'nin yaşadığı asır, entelektüel boyutta ve siyasi mahfillerde sürdürülen gerginliğin sokağa sığarak

* İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi o.ceylan@iku.edu.tr

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “deveran” mad., *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 248.

² Deverân etrafındaki tartışmalar, fetvalar ve karşılıklı yazılan risaleler için şu çalışmaya ve atıflarına bakılabilir: Ferhat Koca, “Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 13, Ankara 2004, s. 25-74.

güvenlik hissini tehdit etmeye başladığı bir asırdır. Aynı yerde tekrar namaz kılınabilmesi için yıkılacak tekkelerin enkazını dahi denize dökmeyi planlayan medrese taraftarları sokakta gördükleri sûfleri de “tahta tepenler, düdük çalanlar” diye tahkir etmekte, devrin ünlü şeyhlerine tehdit mektupları göndermektedirler. Nihayet Şeyhülislam Minkarizade’den alınan fetvayla “hâmûş oldu ney” ve “yasâğ-ı bed” tarihlerinin gösterdiği 1663’te semâ-ı Mevlevî ve deverân-ı sûfiyye yasaklanır. Devrî tarikatlar arasında bulunmayan Melamiyye’nin mensubu olmasına rağmen Gaybî, bu yasaktan ve yasağa dayanak teşkil eden fetvâdan son derece müteessir olur. Onun bu teessüründe babası vasıtasıyla ulaştığı Halvetî silsilesinin de önemli bir etkisi olmalıdır. Şeyhülislam Minkarizade’nin fetvasına *Mes’ele-i Sülûk*³ adlı bir risaleyle karşılık veren Gaybî’nin divanında da konuyla ilgili beyitlere rastlanır. Bu bildiride ele alacağımız gazel ise bütün beyitleri deveran konusuna tahsis edilmiş yek-âheng bir manzumedir ve bu yönüyle Gaybî Divanı’nın çok özel manzûmelerinden biridir:

GAZEL-İ GAYBÎ

Raks edenler feyz-i aşkdan cennete tâvûs olur
Tûr’a kâ’il olmayanlar dûzaha câmûs olur

Turmak u dönmek kamu Hak’dan ise ger ey fakîh
Hakk için dönmek de sana pes neden nâmûs olur

Sûretâ raks etmez isek ma’nîde raks üzreyiz
Biz hayâl-i âlemiz âlem bize fânûs olur

Cezbedir tahrîk edip sûfiye feryâd etdiren
Deyr olupdur işbu âlem aşk ana nâkûs olur

Bahre ermez nehr-âsâ dönmeyince âşıkân
Sâkin olan evliyâ Gaybî kaçan kâmûs olur⁴

ŞERH

1. Raks edenler feyz-i aşkdan cennete tâvûs olur Tûr’a kâ’il olmayanlar dûzaha câmûs olur

“(Kalbe ilhâm olunmuş) aşk (tecellilerinin) taşkınlığıyla raks edenler cennete tavus olur. (Tecelliyi inkar eden ve dolayısıyla) Tûr’a boyun eğmeyenlerse cehenneme camus olurlar.”

³ Gaybî’nin bu risaledeki görüşleri için bkz. Bilal Kemikli, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Risâle-i Devrân ve Semâ Türü ve Gaybî’nin Konuya İlişkin Görüşleri”, *AÜİFD*, S. XXXVII, Ankara 1998, s. 443-460, aynı yazı için bkz. “Türk Tasavvuf Edebiyatında Devran ve Sema”, *Dost İlinden Gelen Ses*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 97-119.

⁴ *Sun’ullâh-ı Gaybî Dîvânı*, Hazırlayan: Bilal Kemikli, MEBY, İstanbul 2000, s. 270-271. Bu çalışmanın hazırlanması sırasında söz konusu gazelle ilgili Divan neşrine yansımamış nüsha farklılıklarını bizimle paylaşan değerli Gaybî mütehassısı Bilal Kemikli’ye teşekkür ederiz. Aslında 6 beyitten oluşan bu gazelin 4. beyti, nüsha farklarının yardımıyla da tam olarak anlaşılmadığı için şerhe dahil edilmemiştir.

Gazelin matlaı olan bu beyit çok zengin çağrışımlarla ve atıflarla örölmüştür. Öncelikle raks eden dervişlerin neden tavusa benzetildiği üzerinde durmak gerekir. Tavus, başındaki sorgucu, rengarenk kanat tüyleri ve yelpaze gibi açılan kuyruğu ile kuşlar aleminin en alımlı üyelerinden biridir. Yüzyıllardır mukaddes bilinen güzelliği sebebiyle Türkler Tanrı kuşu, alakuş veya gelin kuşu da derler. Büyük İskender'in Serendip'ten (Hindistan) getirip Avrupa'ya tanıttığı kuşlardan biridir. Sun'-ı İlahî'yi yansıttığı güzelliği ile görenleri hayran bıraktığı için cennet kuşu kabul edilir. Ayaklarının çirkin oluşuna imâen cennetten çıkarıldığına dair bir rivayet varsa da bu onun takdis edililişini gölgelemez. şairlerimiz onu hep *tâvûs-ı behişt*, *tâvûs-ı irem*, *tâvûs-ı cennet*, *tâvûs-ı cinân*, *tâvûs-ı huld*, *tâvûs-ı berîn* adlarıyla anarlar ve onun bu İlahî çağrışımlarından alabildiğine yararlanırlar (Tâvûs-ı cinânımsın bir tâze civânımsın / Hem sînedede cânımsın hem dînim ü îmânım-Cinânî). Hatta *tâvûs-ı rûh*, *tâvûs-ı kudsi* ve *tâvûs-ı sidre* adları da Cebrâil'i karşılar. Gaybî, kollarını açıp eteklerini şişirerek dönen dervişleri kanatları ve kuyruğu açılmış bir tavusa benzetir. Sema eden dervişlerin cennet kuşu tavusa benzetilmesi deveranın fikhî hükmüne ve tartışmalara da bir göndermedir. Hatta kanaatimizce gazele bir kuş benzetilmeliğiyle başlanmasının özel bir sebebi de vardır. şeyhüliislam Minkarizade'nin deveranı yasaklayan fetvasında da -ki Gaybî bu fetvaya karşı müstakil bir eser kaleme almıştır- bir kuş benzetmesinden faydalanılır. Fetva metninde geçen "ke-enne alâ-ru'ûsihim e't-tayru sâlimîne an-cemî'i-l-emri ve'l-gayr" ibaresi, sûflilerin zikir esnasında başlarında her an uçabilecek bir kuş varmışçasına sükûnet ve huşû içerisinde olmaları gerektiğini anlatmaktadır. Gaybî, bu teşbihi de telmih ederek gazele bir kuş benzetmesiyle başlar. Ona göre vecd halindeki bir sufi başına kuşlar konan bir zavallı değil, adeta anavatanı cennete yükselmeye çalışan bir tavustur.

Tûr'a kâ'il olmayanlar dûzaha câmûs olur

İlk dizede dervişanın hükmünü ortaya koyan şair, ikinci dizede ise münkiranın durumunu anlatır. Hz. Mûsâ'nın ilahî hitapla müşerref olduğu Tûr, sûflilerin vecdi ve cezbeyle tevarüs ettiklerine inandıkları özel bir mekandır. Vecd ve cezbe ise deveranın hem sebebi hem sonucu olan makamlardır. şaire göre deverana karşı çıkmak, Tûr'da yaşanan İlahî tecellileri de inkar etmek demek olur ki böylelerinin akıbeti cehennemdir. Gaybî, dervişler için seçtiği tavus benzetmeliğine uygun olarak münkirler için de camusu tercih eder. Öküz gibi camus da tasavvufî bir remiz olarak sıfat-ı behîmiyyeye işarettir. Yani şuursuzca yeme, içme, uyuma ve cima etme özellikleriyle bakara-i tabiattır. Deveran karşıtlarının behîmî sıfatlara nazır olan öküz, camus vb. sığır nevinden hayvanlara benzetilmesi gelenek içerisinde yaygın bir eğilimdir. Hafî zikri benimseyen bir yolu temsil etmesine rağmen İsmail Hakkı Bursevî dahi deveran karşıtlarına şöyle seslenir: "Ey sığır! İnsan ol ki aşkın demidir ve ey sağır perde-i sem'in kaldır ki hakâyık hengâmıdır. Ya Kur'an'la tegannî etmek câiz olıcak sâir ezkâr ile tegannî eylemek niçün câ'iz olmaya ve ehl-i tegannî meclisine varmak mutlak münker ola. İnkâr senin sıfatındır ki anun sebebiyle mârûf sana münker ve müstahsen olan müstakbeh

gelir⁵.” Sema eden dervişlerin cennet tavusu, onları inkar edenlerinse cehennem camusu olduğunu söyleyen Gaybî, bu ilk beyitle yasak fetvasını mahkum etmiştir bile. Gerçekten de gazel bu mahkumiyetin gerekçeleri ile devam edecektir.

2. **Turmak u dönmek kamu Hak’dan ise ger ey fakîh Hakk için dönmek de sana pes neden nâmûs olur**

“Ey fakih! Durmak, dönmek ve diğer bütün fiillerin Hak’tan olduğunu kabul ettiğin halde Hak için dönmeyi neden namus meselesi haline getiriyorsun.”

Uzun süre devam eden medrese-tekke mücadelesinin medrese kanadını fıkıh alimleri teorize etmişlerdir. Dinin daha çok muamelât kısmıyla ilgilenen fakihler, içtihat ve icraatlarında mensup oldukları itikadî ekole ters düşmemelidirler. Gaybî, deverâna karşı çıkan fakihleri bu kez de akademik düzlemde ve onların anlayacakları dille mahkum etmektedir. Ehl-i sünnet Kelamının iki büyük ekolünü teşkil eden Mâtüridiyye ve Eş‘ariyye’nin her ikisi de insan fiilleri de dahil olmak her şeyin kader dairesine girdiğini ve Allah’tan olduğunu kabul ederler. Lugat manası dönmek olan deveranı yasaklama niyetindeki fakihler, doğrudan ilhâm-ı Rabbânî ile gerçekleşen yani Hak’tan olan bir fiile müdahale etmektedirler. Gaybî, ikinci dizede kullandığı “Hakk için dönmek” tabiriyle aynı zamanda nükte de yapmaktadır. Beyit: 1. Ey fakîh! Hakkın iradesiyle, Hak aşkıyla, Hakk için dönmek yani deveran etmek neden senin için namus meselesi olsun? 2. Ey fakîh! Doğru olduğunu anladığın bir meseleyi, gerçeği, hakkı kabul etmek, dönmek neden senin için bir gurur meselesi haline geliyor? şeklinde iki manayı havidir.

3. **Sûretâ raks etmez isek ma‘nîde raks üzreyiz Biz hayâl-i âlemiz âlem bize fânûs olur**

“Görünürde raks etmiyorsak da gerçekte sürekli raks halindeyiz. Biz âlemin hayâliyiz, âlem bize bir hayal fanusu olur.”

Gaybî, bu beyitte hem deveranın fikrî zeminini hem de silsileten bir Melâmî olduğu halde, yani raks ve deveran üze ayin yapmadığı halde yasağa neden karşı çıktığını anlatmaktadır. “Sûretâ raks etmez isek” ifadesi hem “bir Melâmî olarak raks etmiyor görünsek de” anlamını hem de deveran eden dervişlerin ağzından: “yasak sırasında şimdilik raks etmiyorsak da” manasını içermektedir. “Ma‘nîde raks üzreyiz” cümlesi ise meseleye kozmolojik açılımlar kazandırır. Nitekim ikinci dizede gelen “âlem” kelimesi de buna işaret etmektedir. Eski kozmoloji ilmi, tüm kainatın muayyen bir devir üzere olduğunu kabul eder. Felekler dünya etrafında, gezegenler güneş etrafında, melekler arş etrafında sürekli dönerler.

⁵ Mehmet Ali Ayni, *Türk Azizleri İsmail Hakkı*, Marifet Basımevi, İstanbul 1994, s. 215.

Kozmolojinin temel bilimlerinden olan riyaziye/matematik dört ana kola ayrılır ki bunlardan biri ilm-i edvâr, dönüşler ilmi yani mûsikîdir. İnsan da ruhen yaratıldığı andan itibaren iniş ve çıkış yaylarını takip eden bir devriye üzerindedir. Bülbül gülün, pervane mumun, hacılar Kabe'nin çevresinde dönerler. İkinci dizedeki “hayal fanusu” telmihi ise bu resmi daha da etkileyici kılmaktadır. Fânûs-ı hayâl ya da hayal feneri bir tür eğlenceli ışıldaktır. Eskiden panayirlarda, pazar yerlerinde ve dükkanlarda kullanılan bu aydınlatma aracı, üzerine değişik şekiller, resimler ve yazılar yazılmış ham ipekten bir fanustur. İçerisinde yanan mum alevinin titreşimleriyle ipek üzerindeki şekiller büyüyerek gölge halinde etrafa yansır. Benzerlerinin günümüzde de kullanıldığı hayal fenerleri kimi zaman da rüzgarın etkisiyle döner ve etrafını bir gölge cümbüşü içerisinde bırakır. Gaybî, kainatı dönen bir hayal fenerine, hakikat adına bilinen her şeyi de bu hayal fenerinin etrafa saçtığı gölgelere benzetmektedir. İnsan, âlem denilen muhayyel görüntüler manzûmesinin bir bütün halinde bulunduğu yekpare bir hayaldir. Bir başka ifadeyle gölgelerden müteşekkil olan bu âlemin akis kaynağı durumundaki hayal fanusu bizatihi insandır. Şair müthiş bir devir içinde olduğunu vurguladığı kainatın muhayyel gölgelerden ibaret bulunduğunu söylemekte, “biz hayâl-i âlemiz âlem bize fânus olur” dizesiyle de bu kusursuz devrin ve gölgelerin kaynağı olarak insanı işaret etmektedir. İnsandan aldığı ilhamla tüm zerrelere deveran halinde olan kainatın içinde insanı deverandan men etmenin ne denli beyhude bir iş olduğunu ortadadır. Gaybî gibi deveran bulunmayan tarikatların müntesipleri de her ne kadar ayin sırasında dönmüyorlarsa da aslında bu İlâhî deveranın bir parçasıdır.

4. Cezbedir tahrîk edip sûfiye feryâd etdiren Deyr olupdur işbu âlem aşk ana nâkûs olur

“Sûfiyi tahrîk edip feryad ettiren cezbedir. Bu âlem bir kilisedir ve aşk onun çanıdır.”

Sûfinin zikir ve vuslat hazzını tadararak hayret makamına ulaşmış kendisinden geçmesi demek olan cezbe, aslında fâ'il-i mutlakı Allah olan bir haldir. Sûfinin cezbesi, Tanrı'nın incizâbına kapılmasına bağlıdır. Bu makamda ihtiyârını ve şuurunu kaybeden derviş ağlamak, gülmek, susmak, konuşmak, çılgılık atmak gibi pek çok eylemi iradesizce yapar. Bu hareketlerin her biri cezbenin tahrikiyle olur (tahrîk/hareket). Gaybî, beytin ilk dizesindeki tahrîk sözcüğünü, cezbe anındaki iradesizliği vurgulamak için kullanmaktadır. Deveran da işte tam bu cezbe anında sûfinin eriştiği vecdle gerçekleşir. Şuursuzca sallanan, dönen, çılgılık atan sufi bu görüntüsüyle adeta bir çanı andırır. Zira çan da hareket etmek ve ses çıkarmak için bir başkasının tahrikiye muhtaçtır. İkinci dizede şair âlemi bir kiliseye, aşkı ise insanları kiliseye davet eden bir çana benzetiyor. Dünyaya benzetmelik olan bu kilise bir önceki beyitte yakalanan suret ve gölge imajlarıyla doğrudan ilgilidir. Gölge görüntülerden ibaret olan dünya gibi kiliselerin de duvarları devasa resimlerle süslüdür. Perdenin ardındaki hakikati görmek için önce perdeyle yüzleşmek gerektiği gibi Tanrı'yı idrak için de önce dünyayı kavramak

gerekir. Aşk işte bu dünya kilisesine davet eden bir çandır ve deveran halinde bir çana benzeyen sūfî aşkın adeta tecessüm etmiş halidir. Gaybî, deveran sırasında iradesini kaybettiği için yadırganan dervişlerin aslında ilâhî irâdeyi temsil ettiklerini etkileyici bir biçimde ifade ediyor.

**5. Bahre ermez nehr-âsâ dönmeyince âşıkân
Sâkin olan evliyâ Gaybî kaçan kâmûs olur**

“Ey Gaybî! Sessiz duran evliya nasıl ki kainat kitabını anlamak için bir kamus olursa, aşıklar da nehirler gibi dönmedikçe denize ulaşamazlar.”

Şâir, gazelin son beytinde de deveran ile hedeflenen noktayı işaret ediyor. Allah dostlarının pek çoğu etkileyici bir sükûnet içerisindedirler. Bu halleriyle içinde bütün bir hayatı barındırdığı halde rafta duran bir kamusu andırırlar. Kamus, sözlük ve ansiklopedi manalarında bir kelimedir. Eski kültürümüzde derinlikleri ve kuşatıcılıklarını vurgulamak için sözlüklere okyanus ve muhît gibi adlar verilir. Gaybî, okyanusu bulmak ve okyanus olmak için döne döne akan nehirler gibi aşıkların da deveran etmeleri gerektiğini, ancak bu sayede sessiz ama tüm alemi kuşatıcı kamuslara benzeyen evliyalara ulaşabileceklerini söylemektedir. Bir başka deyişle deveran, nihayeti dinginlik olan zarurî bir dalgalanmadır ve bu İlâhî dalgalanma kendisini görmezden gelenleri elbette yutacaktır.

Anlamaya ve anladığımız kadarıyla anlatmaya çalıştığımız bu 10 dize tasavvuf öğretisine, tasavvuf tarihine, Türk şiir estetiğine ve top yekun bir Türk kültürüne devasa pencereler açmaktadır. Yalnız Kütahya için değil bütün Türk coğrafyası için önemli bir isim olan Gaybî adına düzenlenmiş bu sempozyumun gelenekselleşmesini umuyor ve yine şükran borçlu olduğumuz sempozyum düzenleyicilerinin Gaybî Külliyyât'ının yayınlanmasına da himmet buyurmalarını temenni ediyoruz.